



BİR OSMANLI ASTRONOMUNUN KÜTÜPHANESİ

HÜSEYİN ŞEN

S

ULTAN III. Murad döneminde kurulan rasathaneyi tasvir eden meşhur bir minyatür vardır, İslam bilim tarihiyle ilgili neredeyse bütün kitaplarda bu minyatüre yer verilir. Görsel, İslam dünyasında bir rasathaneyi tasvir eden çok nadir minyatürlerden biridir. Minyatürde dikkat çeken husus, rasathanede kullanılan gözlem aletlerinin aslına uygun olarak çok detaylı bir şekilde çizilmiş olmasıdır. Ünlü bilim tarihçimiz Prof. Aydın Sayılı'nın bu minyatürde gözüken yer küresi hakkında bilimsel bir makalesi vardır.

Yazımızın konusu minyatürde sağ üst köşede yatay olarak çizilen, renkli dikdörtgen şekillerle tasvir edilmiş rasathane kütüphanesi, yani Takiyüddin'in kütüphanesidir. Ne yazık ki, minyatürü yapan nakkaş, aletlere verdiği ince detayı kütüphane tasvirinde verememiş ve kullanılan farklı renkleri kütüphanede yer alan kitaplar hakkında bize hiçbir ipucu vermemektedir. Osmanlı Arşivlerinde rasathane kütüphanesiyle alakalı tek kayıt bir mühimme defterindeki emirden ibarettir: "İstanbul Kadısına hüküm ki, müteveffa Lütfullah'ın vakfı olan müneccim kitapları mahmiye-i mezburede Mimar Sinan mahallesinin imamı ve müez-zini ellerinde olduğu ilan olunmağı alınıp, rasathaneye verilmek emredüp buyurdum ki, vardukta tehir etmeyüp müteveffa-yimezburun ellerindedir ve eğer âhardadır her kimde ise getirip dahi bilfiil rasad hizmetinde bulunan Mevlana Takiyeddin'e cümlesin teslim edilsin... fi 12 Safer 986."

Bu hükümden anlaşılıyor ki III. Murad rasathaneyi bizzat ilgileniyor, Takiyüddin'in kütüphanesinin zenginleşmesi için elinden geleni yapıyordu. Kütüphanenin gayet zengin olduğunu tahmin edebiliriz ancak hangi kitaplardan müteşekkil olduğuna dair elimizde

herhangi bir liste veya katalog yoktur.

Neyse ki büyük bir şans eseri Takiyüddin'in temellük kaydına sahip bazı eserler günümüze kadar ulaşabilmiştir. Dünyadaki muhtelif özel ve umumi kütüphanelerinde saklanan bu yazmalar, bize İslam bilim tarihinin en önemli isimlerinden Takiyüddin'in dünyası ve kütüphanesi hakkında ilginç ipuçları vermektedir.

Takiyüddin'in kütüphanesine dair ilk kapsamlı çalışma Süheyl Ünver tarafından yapılmıştır. 1968 yazını Hollanda, Leiden'de geçiren Ünver, Leiden Üniversitesi Kütüphanesinin dünyaca ünlü Doğu yazmaları koleksiyonundan 3500 eseri incelerken Takiyüddin'e ait temellük kayıtlarını bularak görselleştirilerek birlikte *İstanbul Rasathanesi* adlı kitabında paylaşmıştır.

Leiden'de Takiyüddin'in kütüphanesinden gelen 6 yazma bulunmaktadır. Bunlardan bazılarını bizzat kendisi istinsah etmiştir. Bunun dışında Paris Ulusal Kütüphanesinde, St. Petersburg Şarkiyat Enstitüsü Kütüphanesinde, Tunus Millî Kütüphanesinde ve Türkiye'nin muhtelif kütüphanelerinde Takiyüddin'in kütüphanesinden gelen yazmalar mevcuttur.

Takiyüddin'in Leiden ve Oxford'daki yazmalarına baktığımızda geniş ilgi alanına sahip bir bilim insanı görüyoruz. Leiden'deki yazmalar arasında bir müzik yazması, İbn Ebu Usaybia'nın *Uyûnü'l-enbâ fî ĵabakâti'l-eñbbâ* başlıklı tıp tarihi kitabı, İbn Haldun'un *Mukaddime*'si ve önemli matematik risalelerini içeren çok eski bir mecmua vardır. Bunlara ilaveten Fatımiler döneminde yaşayan meşhur astronom İbn Yunus'un en önemli eseri *Zîc-i Kebîr el-Hâkimî* ve İbn Ebu el-Şükr el-Mağribî el-Endelüsî'nin *Telhîs el-Mecistî*'si, Oxford ve Paris yazmaları arasında İhvân-ı Safâ'nın *Resail*'i ve astronom el-Merrakuşî'nin farklı astronomik aletleri tarif ettiği ansiklopedisi de

gördüklerimiz arasındadır.

Takiyüddin'in *Uyûnü'l-enbâ* ile *Mukaddime*'yi bizzat istinsah etmiş olması bu eserlere büyük önem verdiğini gösterir. *Mukaddime* İbn Haldun çalışmalarını için de büyük önem taşımaktadır, zira İbn Haldun *Mukaddime*'sini hayatının farklı evrelerinde farklı hükümdarlara sunmak üzere tekrar tekrar revize ettiği için zaman içinde *Mukaddime* adlı eserinin farklı versiyonları oluşmuştur. *Mukaddime*'nin Leiden'da muhafaza edilen Takiyüddin nüshası ise, eserin standart tahkik ve tercümesi için kullanılan nüshadan farklılıklar göstermekte, standart olarak seçilen metinde olmayan pasajlar içermektedir.

Takiyüddin'in kütüphanesinde bulunan İbn Yunus'un eseri *Zîc-i Kebîr* temelde çizelgelerden oluşan bir astronomi elkitabıdır. Eseri astronomlar ve astronomi tarihçileri için son derece önemli ve ilgi çekici kılan husus, İbn Yunus'un günümüze kadar ulaşamamış birçok eserden, güneş ve ay tutulmaları gibi önemli astronomik olayların üç asrı kapsayan verilerini aktarmasıdır. Bu veriler tarihi bir bilgi olmakla kalmayıp günümüz astronomları tarafından dünyanın dönüş hızında zaman içindeki oynamaları temsil eden Delta T değerini hesaplamakta kullanılmaktadır. Tamamı günümüze ulaşamayan bu eserin farklı bölümleri farklı kütüphanelerde bulunmaktadır. Tutulma verilerinin bulunduğu dünyadaki tek nüsha, Leiden'da muhafaza edilen ve Takiyüddin'in kütüphanesinden gelen nüshadır.

Takiyüddin'in kütüphanesinde astronomi elkitaplarıyla (*zîc*) ilgili diğer önemli eser Moğol hükümdarı Hülâgu tarafından kurulan Merâğa Rasathanesinde görev yapan meşhur astronom İbn Ebuel-Şükr el-Mağribî el-Endelüsî'nin *Telhîs el-Mecistî*'sidir. Müellif hattı ve tek nüsha olan eserin özelliği, İslam medeniyetinde o döneme kadarki

Takiyüddin'in imzaları.
Leiden Üniversitesi Kütüphanesi, Hollanda.

ziçlerin aksine, çizelgelerin nasıl ve hangi gözlem verileri ve parametrelere göre hesaplandığından ayrıntılı bir şekilde bahsedilmesidir. Örneğin dünya astronomi tarihinde bir şaheser olarak görülen ve Uluğ Bey ve maiyetindeki âlimler tarafından kaleme alınan *Uluğ Bey Zîci*'nde sadece çizelgeler ve bu çizelgelerin nasıl kullanılması gerektiği bilgisi yer alır ama bu eserin oluşturulmasında kullanılan gözlem verileri ve hesaplama yöntemleri hakkında hiçbir bilgi verilmez. İslam tarihinde bu tarz eserlerin son derece az olması sebebiyle Takiyüddin'in o dönemde İstanbul Rasathanesinde bu esere sahip olması çok önemlidir. Zira Takiyüddin kendi kurduğu rasathanede benzer gözlemler ile benzer hesaplamalar yapmıştır. Takiyüddin'in kaleme aldığı ancak maalesef tamamlayamadığı *Sidretü'l-Müntehâ*'sı da bu minvaldedir. el-Mağribî'nin bu eserinin ilmi değerini anlayan Amerikalı bilim tarihçisi George Saliba, eserin içeriğini ve önemini anlatan bir dizi makale kaleme almıştır.

Takiyüddin'in kütüphanesinden günümüze ulaşan diğer bir eser Yunanlı astronom Batlamyus tarafından kaleme alınan ve 1500 yıl boyunca en önemli astronomi eserlerinden biri sayılan *Mathèmatica Syntaxis*'in Arapça tercümesi *el-Mecistî*'dir. Bugün Tunus Milli Kütüphanesinde olan *el-Mecistî*

yazması Kopernik öncesi astronominin temelini teşkil etmiş, İslam dünyasında ve Avrupa'da son derece etkili olmuş, Galileo'ya kadar temel başvuru eseri şeklinde kullanılmıştır. Takiyüddin de *Sidretü'l-Müntehâ*'da kullandığı hesaplama yöntemlerinde büyük ölçüde *el-Mecistî*'yi takip etmiştir. Takiyüddin'in temellük kaydı ve yer yer derkenar notlarını içeren Tunus yazması, Arapça *el-Mecistî* yazmalarının en eski nüshası olması sebebiyle de bilim tarihi açısından çok önemlidir. Eser, Almanya'da yürütülen "Ptolemaeus Arabus et Latinus" projesi kapsamında yayına hazırlanmaktadır. Takiyüddin'in bu yazmaya düştüğü notların en ilginç, Batlamyus'un isminin yazılışıyla alakalı olarak Calepino adlı bir İtalyanın sözlüğüne verdiği referanstır. 15. yüzyılda Avrupa'da yayınlanan bir esere verilen bu ilginç referans ilk olarak bilim tarihçisi George Saliba tarafından fark edilmiştir.

Takiyüddin'in temellük kaydına sahip yazmalar sadece dünyanın muhtelif kütüphanelerinde değil, ne yazık ki zaman zaman müzayedelerin satış kataloglarında da ortaya çıkmaktadır. Örneğin 25 Nisan 2018'de Londra'da Sotheby's tarafından düzenlenen İslam sanatı müzayedesinde Takiyüddin'in temellük kaydını taşıyan, İslam bilim tarihinin en önemli yazmalarından biri günümüz kuruyla 5.5 milyon TL gibi

rekor bir fiyata satılmıştır. Bu eser, matematik ve optik konusunda önemli eserler veren Kemaleddin el-Farisî'nin, meşhur optikçi İbn el-Heysen'in *Kitâbü'l-Menâzır*'ına bir şerh olarak kaleme aldığı *Tenkîh el-Menâzır*'ın erken dönem müellif hattı "müsvedde" nüshasıdır. Yer yer karalanmış/iptal edilmiş ve tekrar yazılmış pasajlar bulunan bu eser incelendiğinde el-Fârisî'nin, teorisini ve deneylerini nasıl inşa ettiği ve yer yer nasıl revize ettiği açıkça görülebilmekte, bu da Takiyüddin'in nüshasını daha değerli kılmaktadır. Müellifin şah eseri olan kitap, bir yağmur damlasının içinde gökkuşağının nasıl oluştuğuna dair ilk doğru açıklamayı içermesi dolayısıyla da bilim tarihi açısından son derece önemlidir.

Takiyüddin'in günümüze ulaşan yazmalarını topluca değerlendirdiğimizde, kendisinin öncelikle bir matematik ve astronom olduğunu ama geniş bir ilgi alanına ve çok değerli ve nadir eserlerden oluşan bir kütüphaneye sahip bulunduğunu görüyoruz. Böyle bir kütüphaneyi göz önünde bulundurduğumuzda aklımıza şu soru gelmektedir: Acaba 16. yüzyılda rasathanenin İslam dünyasının başka bir yerinde değil de İstanbul'da kurulması bir tesadüf müydü, yoksa bu kitapların Takiyüddin'de bulunmasının bir rolü var mıydı? █